

Altaylardan Anadolu'ya Ağaç Kültü Etkileşimi 8

Yunus Emre Tansü¹

Filiz Sofuoğlu Babayev²

Özet

İnsanlık tarihi boyunca gerek farklı antik toplumlar da gerek ise erken dönem Türkistan'ı ve çevresinde ağaç hem kültürel hem de dini anlam taşıyan önemli bir öge haline gelmiştir. Bu toplumlarda ağaçlar yaşamın simgesi olarak kabul edilmekte olup bereket, koruma ve ölümsüzlük gibi kavramlarla ilişkilendirilmektedir. Bu kült Altaylar da dahil olmak üzere değil diğer antik Orta Asya halkları tarafından da benzer şekilde benimsenmiştir. Ağaçların kutsal sayılması toplumsal yapıları ve inanç sistemlerini şekillendiren önemli bir öge olmuştur. Ağaçlar, Türk halklarının yaşamında kutsal bir yer tutmuş özellikle konar göçer toplumlarda doğayla iç içe yaşamının bir sonucu olarak ağaçlara tapınma, onları koruma ve onlarla ritüel ilişkiler geliştirme anlayışını yaygınlaştırmıştır. İnsanlar ağaçlarda atalarının ruhlarının olduğuna ve onları koruduğuna inanırlardı. Ayrıca bazı ağaç türleri de tanrıların sembolü olarak kabul edilmiş olup özellikle de büyük ve yaşlı ağaçlar doğanın ruhsal koruyucuları olarak görülerek üzerlerin de ritüeller gerçekleştirilmiştir. Bu ritüel sistemleri Şamanist öğretilerle yakından ilişkili olarak ağaçlar, insanlar ve doğayı birbirine bağlayan bir köprü görevi görmüştür. Altaylardaki ağaç kültürü antik uygarlıkların doğa ve kutsal varlıklar ile olan ilişkilerinin bir yansıması olarak farklı coğrafyalarda benzer geleneklerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Anadolu coğrafyası da bu etkiyi bünyesinde tutan en önemli örneklerdendir. Anadolu, tarihsel olarak birçok farklı kültürün etkileşimde bulunduğu bir bölgedir. Bu etkileşimler ağaç kültürü üzerinde de derin izler bırakmıştır. Anadolu'daki halklar, bazı ağaçları kutsal kabul etmiş onları doğanın ve yaşamın simgesi olarak görmüşlerdir. Altaylardaki ağaç kültürü öğeleri Anadolu'nun yerel inanç sistemleriyle birleşerek yeni bir kültürel harman oluşturmuştur. Ağaçların kutsallığına dair inançlar

- 1 Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ytansu@gmail.com
ORCID 0000-0002-6183-5302.
- 2 Doktora öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD
sofuoglufliz@gmail.com. ORCID ID 0000-0001-5561-4323.

Anadolu halklarının gelenekleriyle i i geçmiş ve yerel mitolojilerdeki aġaç figürleriyle paralellikler göstermiştir. Bu alışma da Altaylar'dan Anadolu'ya kadar uzanan kadim aġaç kültünün tarihsel, kültürel ve dini baġlamda nasıl şekillendiği incelenmeye çalışılmıştır.

Giriş

Aġaç, Dünyanın varoluşundan bu yana insanlığa hizmet edip insanların nefes alıp vermesine oksijeni ile katkıda bulunan önemli bir bitkidir. İnsanlık tarihinin başlangıcından bu yana bu bitki sadece bitki görevi ile kalmayarak insanoğlunun inancına, kutsalına dokunarak ruh dünyasının arınmasına da sağlamıştır. Dünya üzerinde bulunan pek çok farklı millette aġaç kutsal olarak kabul edilmektedir. Yaygın aġaç mitine en güzel örnek ise Emel Esin'in aktardığı "u'ların³ atası ve yer tanrısı Hou chi'nin mezarının bir aġacın dibinde bulunması ve bu aġacın dünyanın merkezini belirlediğine ve hükümdarlarının bu aġaçtan göge çıktığı sanılması efsanedir.⁴ Süphesiz aġaç kültü Türkler de önemli bir yer tutmaktadır. Bugün halen eski Türk inanç geleneklerini yaşatan Türklerin yaratılış teorisine göre; *"Tanrı, insanoğlunun atası olarak Tengri Kayra veya Bay Ulgen'i yaratmış ve onun aracılılığıyla da yeryüzünü yaratmıştır. Kişinin kendisiyle uğraşa girmesi üzerine kişiye Erlik vererek, ışık diyarından yeraltına atmış ve yerden dokuz dallı bir aġaç büyüterek, her dalında bir cins insan türetmiştir."*⁵ İnsanlığın yaratılışı zerine Türk düşünce sistemine göre; "Tanrı, yer yüzündeki dokuz insan cinsini dokuz dallı bir aġacın gölgesinde yaşatmıştır. nce yerden dokuz dallı aġacı yükseltmiş, sonra ise her dalın altında bu günkü insanlığın ilk atalarını yaratarak, bu dokuz insanın aġaç gölgesinde yaşamasını sağlamıştır. OĞuz Han'ın Gök, Dağ, Deniz isimli oğullarını doğuran kadın, gl ortasındaki mukaddes bir aġacın kovuğundan yaratılmıştır. OĞuz orduları Batı'ya doğru ilerlerken İtil suyunu aġacın üzerinde geçtikleri ret kağan'ın ordusunu yenerek ellerine düşen ganimetleri aġaçtan yaptıkları kağnılarla taşıdıkları anlatılmaktadır. Bu efsanenin İslamiyetle yenilenen versiyonunda ise yavrusunu aġaç kovuğunda doğuran kadının bu oğluna Kıpçak adı verildiğidir. Rivayete göre Türkler, Kıpçak yani oyuk aġaç adlı bu çocuğun kuşağından geldiğine inanmaktaydılar. Göktürk'ler ise Ergenekon'daki demirden eritmişler içinde 400 yıl kaldıkları yurdun meyveli aġaçlarını hatıra olarak destanlarına anlatmaya devam etmişlerdir. Uygur destanına göre de Uygur hükümdarı

3 Çin tarihinde M 256 yılına kadar hüküm süren kraliyet hanedanı. Çin tarihindeki Zhou Hanedanı, diğer tüm hanedanlardan daha uzun süre hüküm srmştir.

4 Esin Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, 1979. s.160.

5 Gömeç Saadetin, "Eski Türk İnanı zerine Bir zet", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2003, C.22, S.33 79–104. s.83

Bugu Han, Tula ve Selenge ırmakları arasındaki ilahi ağacın kovuğunda dört kardeşi ile birlikte doğmuştur.⁶ Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere ağaç Türkler için önemi yaratılış efsanesine konu olacak kadar mühimdir. Ağacın önemine bir başka örnek ise Yakut Türklerinin inanışın da Şamanları yeryüzüne bir kartal getirmesi hikayesidir. Rivayete göre; “*Şaman olacak çocuğun rubu daha o doğmadan bir kartal tarafından yenir daha sonra kartal güneşli bir günde yeşil bir çayırda bir çam, gürgen ve kayın ağacının bulunduğu yerdeki bir ağacın üzerine yumurtlar bir süre sonra yumurtadan çıkan çocuk ağacın altındaki beşiğe düşer ve orada büyümüş. Yakut Türk halk inançlarına göre en büyük rubu kartal taşır. Şaman göğe yükselirken dünya ağacını kullanırlar bu ağaçta kuşlar ve tepesinde kartal vardır.*”⁷ Ağaç motifi yaratılış efsanelerinden birisi de Oğuz kağan destanında işlenmektedir. Oğuz kağan hem gökten inen göğün kızı hem de yerdeki bir ağaçtan çıkan yerin kızı evlenerek neslini türetmiştir.⁸ Türklerin en yaygın kültlerden olan ağaç kültürünü To-balar da kayın dikmek olarak gördüğü ve To-baların kurban kestikten sonra kayın ağaçları dikip bu dikimden sonra kayın ormanını oluşturdukları bilinmektedir. Türk tarihinin mitlerinden başlayarak bugün halen Türklerin yayıldığı geniş kuşağı içine coğrafyalar boyunca ağacı kutsal bir varlık olarak görülme inancı devam etmektedir.⁹

Türk Mitlerindeki Kutsal Ağaçlar

Türk kültüründe ağaç, Axis Mundi¹⁰ ve hayat kaynağı olarak iki önemli rol üstlenmektedir. Eski Türkler Tengri adını gözlerine ulu bir ağaç gibi gören her şeye takmaktaydılar. Ulu ağaç daha sonra ki dönemlerde Türkistan’da yalnız ağaç, kurumuş ağaç ve yaşlı ağaç gibi bir dizi ağaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Çin kaynakları, Kırgızlardaki ağaç ve su kültürüne dikkat çekmektedirler. Kaynaklarda, T’u-kü’lerin kökenini dair aktarılan, On eşinden çok sayıda çocuğu bulunana birinci T’u-kü kralının ölümünün ardından oğulları ulu ağacın etrafında toplanarak ağaç yanında yapılacak olan en yükseğe atlama yarışında kim başarılı olursa onun kral

6 Banarlı Nihad Sami, “Resimli Türk Edebiyatı Tarihi”, Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983. s.31.

7 Kalafat Yaşar, İ. M. V. Noyan Güven, “Altay Türk Halk İnançlarından Anadolu’ya Dair Bazı Tespitler”, *Arış*, VI /2011, 60-75. s.65

8 Korkmaz Zeynep, “Eski Türklerdeki Ağaç Kültürünün İslami Devirlerdeki Devamı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Belleten* 2003, I, Ankara, 2006. s.101.

9 Eröz Mehmet, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik-Bektaşilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992. s.103-104.

10 Yer’in eksenı veya axis mundi, dinlerde ve mitolojilerde yer ile cennet ve cehennem gibi ya da Tanrı/tanrıların ikamet ettiği yer arasındaki ilişkinin sağlandığına inanılan yer. Daha yüksek ve daha alçak alemler arasındaki seyahatler ve iletişim bu nokta üzerinden sağlanır.

olacağı şeklinde karar aldıklarına dair rivayet aktarılmaktadır. Uygurlarında kurban verirken etrafında dolandıkları ağaç, bu kültü güzel bir örnektir. Gerdizi ise değişik hayvanlarla bağlantılı olarak ağaçtan söz etmektedir. En ünlü ağaç efsanesi ise oğuz kağan destanına bakıldığında yaşam ağacı teması ile dikkat çekmektedir. Efsaneye göre, Oğuz gölün ortasındaki bir ağacın kovuğunda bir kız görür. Bu kızla evlenen Oğuz'un üç oğlu olur. Ağacın bu kovuğu Uygur destanlarında geçen dala benzemektedir. Rivayete göre, ağacın üzerinde oluşan dal dokuz ay dokuz gün sonra yarılır ve beş çocuk dünyaya gelir. Bu çocuklardan en küçüğünün adının Buku olduğu bilinmektedir. Bu anlatıda Ağaca düşen bir ışığın devreye girmesi ile gök ile bağlantı sağlanmıştır. Türk ve daha sonrasında Moğol efsanelerinde aynı ışık çadırın ortasındaki duman deliğinden içeri yansımaktadır. Ağaç kovuğu efsanesini Raşidad Din Fadallah ve Abu'l-Gazi Bahadır Han'ın Kıpçakların kökeni üzerine yazdıkları eserlerde görülmektedir. Rivayete göre hamile bir kadın doğum yapmak üzereyken bir ağacın kovuğuna gelir ve buarda dünyaya getirdiği bebek ağacın oğlu olarak kabul edilir.¹¹ Altın ışık temasının ağaç efsanelerinde önemli bir yeri vardır. Dokuz oğuzların Böğü Tigin menkıbesin de altın ışığın bir kayın ağacı ve fıstık çamı üzerine düşerek fıstık çamının gebe kalmasına sebep olarak fıstık çamının beş kahraman doğurmasına sebep olmuştur.¹² Bahsedilen bu rivayetlerden ağacın Türk kültüründe insanın yaratılışında yüklenen önemini net göstermektedir. Türk Kültürün de kutsal kabul edilen ağaçlar Ardıç ağacı, Elma ağacı, Kavak ağacı, Çam ağacı, Kayın ağacı (Huş ağacı), Dut ağacı¹³, Çınar, Servi (Selvi), Meşe, Söğüt şeklinde sıralandırılmaktadır.¹⁴ Gök Tanrı'nın adlarının işareti olan ve Tanrı kutunu taşıyan bu ağaçlar, yetiştikleri dağ zirvelerini ve çevresini kutsallaştırmaktadırlar. Türk geleneğin de bu tür kutsal kabul edilen ağaçların hanelere yakın yerlere dikilmeleri iyi karşılanmamış, ayak altında, kirli yerlerde bulunmaları doğalarına aykırı görülmüştür. Eğer bu kurallar bozulursa kişilerin mutlaka cezalandırılacağına inanmaktaydılar. Yaşam ağacının ve Tanrının temsili olan ağaçlar; bay terek, bay kayın, aal luuk mas, aal kuduk mar, ulu ağaç, kaba ağaç, baş ağaç, han ağaç, kam ağaç, cafi gız terek, yalnız ağaç gibi genel adlarla anılarak semavi ağaç sayılmaktaydılar. Semavi ağaçlar, insanlara gerçek şekilleriyle görünmezler. Onların varlığı, dünyanın bekasının teminatıdır. İnsan da semavi ağaca benzetilir. Halk

11 Roux Jaun Paul, *Türk Mitolojisi*, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), Bilge Su Yayınları, Ankara, 2012. s.25-26

12 Gökbalp Ziya, *Türk Medeniyet Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019.s.255.

13 Altay dili sözlüğünde ise dut ağacı, "Ağaç Cestek" şeklinde anılmaktadır. Detay için bkz, Gürsoy Ülkü, "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 61/ 2012. 43-54. s.49.

14 Ögel Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014. s.601-610.

inancına göre kemik ve ağaç, kut sembolüdür ve birlikte dünyayı ayakta tutmaktadır. Evi, haneyi temsil eden ağaçlar bolluğun sembolü mutluluk veren ağaçlardır. Çınar, söğüt, ıhlamur, ekşi nar, iğlek, dut ve turunç evin ağaçlarındandır. İğde ve dikenli ağaçlar ise şeytani ruhları kovmak amacıyla evin bahçesine dikilmektedir. Türklerin kutsal olarak kabul ettikleri ağaçların genel özelliğinin meyvesiz, ulu, açık renkli, gölgeli ve kaba olması dikkat çekicidir. Kutsal kabul ettikleri alıç, muşmula, turunç, iğlek, dut, çöğür, ahlat, karaağaç, dağdağan, sığla, menengiç, orman elması gibi meyveli ağaçlar ise, dölleyici ağaçlar olarak görülmektedir.¹⁵

Altaylılar da Ağaç kültü

Altaylılar, Sibiryâ'nın Türkçe konuşan diğer halkları gibi dağlar, nehirler, göller, şifalı sular, ağaçlar gibi doğadaki nesnelerin ruhu olduklarına dair fikirleri bulunmaktaydı. Altaylılar bu ruhların gazabından kaçınmak ve onların beğenisini kazanmak için birtakım ritüeller gerçekleştirirlerdi. Örneğin, bir dağ geçidinden güvenle geçmek için bu geçidin ruh sahibine adaklar sunulurdu. Beyaz kurban kurdeleleri (kyira / jalama), bir atın yelesinden veya kuyruğundan alınan saç tutamları belirli ağaçlara bağlanarak (genellikle huş ağacı veya karaçam) adak da bulunurlardı. Yine şifalı bir pınar ziyareti sırasında dumanlı ardıçla tütsülenmiş ürünleri tedavi etmek amacı ile kullanmaktaydılar. Altaylılar, Tagil¹⁶ yapımını ibadetlerinden birkaç gün önce gerçekleştirirlerdi. Ritüeller sırasında ise geniş yassı bir taş yerleştirilip yiyeceklerin ruhlara ve tanrılara adak olarak sunak olarak yapılan Tagil'in altına konurdu. Eğer ritüel ormanda gerçekleşiyorsa iki ağaç arasına (karaçam veya huş ağaçları gibi) kurdele bağlayarak beyaz yün bir ip gerilirdi. Ağaçların yetişmediği yerlerde yere iki çubuk saplanır ve aralarına ip gerilerek kurban kurdeleleri bağlanırdı. Duaya katılanlar Tagile kalkmadan önce ellerini ve yüzlerini ardıçlı mübarek suyla yıkar ve ibadeti yapan lider onları kutsardı.¹⁷ Altay mitolojisine göre, yer yaratılmadan önce su varmış Kuday yani tanrı Ülgen yeri yaratmadan önce kendisi ile iletişim de olan kişiye emrederek denizin dibinden toprak çıkararak ilk insanları bir ağaç dalından meyve gibi

-
- 15 Ergun Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, "Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları", Ankara, 2004. s.196.
 - 16 Tagyl, Altay'ın yerli halkı tarafından takvim ritüelleri, halk bayramları sırasında ve özel önemli kutsal yerlerde düz taşlardan inşa edilen bir sunaktır. Altay Cumhuriyeti'nin somut olmayan kültürel miras nesneleri listesine dahil edilmiştir
 - 17 Ekeeva E.V., Belekova E.A. Kul'tovaya Atributika v Traditsionnom Mirovozzrenii Altaytsev-Mumsterstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Altay Byudzhetnoye Nauchnoye Uchrezhdeniye Respubliki Altay «Nauchno-Isledovatel'skiy Institut Altaitskiy Im S.S. Surazakova», Gorno-Altaysk, 2018. 1-120. s.4-9.

türettiği aktarılmaktadır.¹⁸ Altay halkına göre her klanın, kökeninin izini sürdüğü kendine ait bir ağaç türü vardır. Huş ağacı¹⁹ ise Altay efsanelerine konu olmuş bir ağaç türüdür. Bilindiği kadarı ile bu ağaç aynı zamanda İskitlerin ve Kıpçakların da saygı duyduğu bir ağaç olmuştur. Altaylıların bu ağaca olan saygı efsanelerinde konu olmuştur. Altay halkının evrensel efsanesine göre, Altay'da klanların dahi oluşmadığı çok eski zamanlarda buralarda Chudlar²⁰ (çud) yaşıyordu. O zamanlar Altay bölgesinde bölgelerde tek bir huş ağacı bile bulunmamaktaymış. Bu benzeri görülmemiş ağaç ortaya çıkar çıkmaz Chudlar başlarının derde gireceğini bu ağacın onlara uğursuzluk getireceğini düşünmüşlerdir. Bu insanlar bu huş ağaçlarını kesip çukur kazarak bu çukurlara ağaçları dizmişlerdir. Bu yaptıkları işlem ile bu ağacın lanetinden kurtulabileceklerini düşünmüşlerdir. İlerleyen zaman da bulunan bu yapılar araştırmacılar tarafından kurgan veya konik yapılar olarak yorumlanmıştır. Altay bölgesinde de bu yapılara rastlanılmaktadır. Altaylılar Chudların kaçmasına neden olması sebebi ile huş ağacı kutsal sayılmaktadır. Hatta bu ağacı tuykele²¹ gibi çeşitli şaman ayin malzemelerinin yapımında kullanmışlardır. Altay haklarının yanı sıra Şor²² halkıda huş ağacını kutsal kabul etmektedir. Şorlarda insan doğumundan ölümüne kadar bir ağaca bağlıdır. Bir ailede bir çocuk doğduğunda, baba huş ağacından bir beşik hazırlardı. Ölülerini içine oyulmuş sedir ağacı kullanırlardı. Ölülerini bir ağacın içine veya bir ağacın altına gömdükleri aktarılmaktadır. Şor düğün törenlerinde yeni evliler için üstü huş ağacı kabuğuyla kaplı huş dallarından bir kulübe yapıp, üç gün orada barındırarak sonrasında ormana götürüldü. Bir kız doğduğunda, genç bir huş ağacının tepesi beşiğin üstündeki köşedeki duvara çivilenirmiş. Bu ağaç düğün kulübesi ve dolayısıyla gelecekteki evliliğin sembolü olarak görülmekteydi. ²³ Huş ağacı sadece Altaylar daki

18 İnan Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015. s.14.

19 Huş (Betula), huşgiller (Betulaceae) familyasının Betula cinsinden ağaç veya ağaçcıklara verilen addır. Kabuğu Kuzey Avrasya ve Kuzey Amerika halklarınca kap kacak ya da kano yapımında kullanılır. 80-140 yıl arası yaşarlar. Divan-ı Lügat-ı Türk'te Orta Asya coğrafyasındaki Türklerin huş ağacına kayın ağacı dedikleri daha sonra iran ile artan münasebetler sonucunda kayın ve huş ağacı adının birlikte kullanıldığı aktarılmaktadır. Bkz: Tanrıverdi Fuat, "Huşların (Betula L.) Doğu Anadolu Bölgesinde Doğal Yayılış Alanları Ve Peyzaj Mimarisinde Kullanılış Olanakları Üzerinde Bir Araştırma", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C.8 S.1, 1977. s.85

20 Pro- Baltık , Fin Grubu halklarına verilen isim. Chud halklarının eski ve yetenekli madenciler olduklarına dair efsaneler bulunmaktadır. Mari halkının da Chudlar hakkında efsaneleri bulunmaktadır.

21 Ağaçtan yapılan şaman maskesi.

22 Şorlar (Şorca: шор-кижи, shor-kizhi) Rusya'nın Kemerovo Oblastı'nda (eski adıyla Şorya) yerli bir Türk etnik grubudur. 17. ve 18. yüzyılların bazı belgelerinde Kuznetskie Tatarları, Kondoma Tatarları ve Mras-Su Tatarları olarak da adlandırılmışlardır.

23 <https://nbra.ru/resursy/ekologiya/etnoekologiya/185-kult-dereva> 05.02.2024.

Abakan Türklerin de demir dağı üzerindeki Huş ağacı olarak bilinmektedir ve bu ağacın dal sayısının yedi olması gibi özellikleri ile dikkat çekmektedir.²⁴ Altay efsanesine göre, Eski insanlar Altay'da uzun süre boyunca yaşadıkları höyüklerini terk etmişlerdir. Bu halka Torgout²⁵ denilmekteydi. Fakat ilerleyen zamanlar da yeni bir ağaç ortaya çıkar ve Torgoutlar her şeyin değiştiğine ve yeni bir zamanın geldiğine inanıp kaybolurlar böylece bir yandan burada yeni bir ağacın ortaya çıkması, torgouts halkının sonu, diğer yandan karaçam olan başka bir halk totem ağacının ortaya çıkmasının başlangıcının zemini atılmıştır.²⁶ Ağaçtan şifa bulma inancı Başkurtlarda da görülmektedir. Başkurtlar yılan ısırmasında yaş ihlamur ağacının kabuğunu yılanın soktuğu bölgeye yere bağlarlar. Sonrasın da ise zehiri emerek çıkması sağlayıp eski bakır bir parayı yılanın ısırdığı yere koyarak özlü sözler söylendiği bilinmektedir.²⁷ Güney Sibirya Türklerinin geleneksel kültüründe ağaç gibi nesnelerin özel bir yeri vardır Sayan-Altay Türklerinin geleneksel dünya görüşünde ağaç kültürünün yansıması konusunda detaylı çalışmalar bulunmamaktadır. V.V. Radlov, G.N. Potanin, N.F. Katanov, VI. Verbitsky gibi bilim insanları tarafından kısaca değinilmiştir. Etnografyada konu parçalı olarak da ele alınmıştır. Altaylıların dini inançlarının incelenmesi çerçevesinde A.V. Anokhin, L.P. Potapov, S.A. Tokarev, N.P. Dyrenkova, A.G. Danilin, L.I. Sherstova, V. A. Muytueva, S.P. Tyukhteneva gibi isimler Altay halkının etnik tarihinin güncel sorunlarını analiz ederken, Altay tamgaları ve arkaik kabile kültürlerinin açıklamasının üzerinden Altay'ın farklı yaşam faaliyet alanlarında bitkileri kullanmalarına değinmişlerdir. Altay nüfusunun ritüel uygulamalarında belirli ağaçların kullanımını V.A. Kleshev, N.O. Tadyshева, E.V. Enchinov gibi folklorcular, sözlü halk sanatı üzerine yaptıkları araştırmaların bir parçası olarak, kahramanlık destanlarında, mitlerde ve efsanelerde ağaç sembollerine odaklanmışlardır. Hakas kültüründe ağaçlar aile ruhlarının koruyucusuydu: İnaniş'a göre; Ağaç insan ruhunun evidir. Herkesin kendi cinsine göre ağacı bulunmaktaydı. Altay kaynakları, kişinin kendi türünden ağacı kesmemesi gerektiğini, diğer ağaç türlerinin ise tüm ekonomik ihtiyaçlar için kullanıldığını vurgulanmaktadır. Tuvaların inançlarına göre kutsal ağaçların, ladin, köknar ve çam ile kutsal çalılar ardıç ve funda kesilmesi yasaktır. Ruhsuz kalmamak için kutsal bir

24 Ögel Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt II, s.612.

25 Torgutlar, (Kalm. Torud, Mong. Torgoud) Oirat grubuna mensup Moğol halklarından (etnik grup) biridir. Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde (kuzeybatı Çin'de), Kalmıkya'da (Rusya) ve batı Moğolistan'da Khovd Aimag'da yaşarlar.

26 Tadyshева N, "Sacred Triad Of Fire-Milk-Tree: Religious And Mythological Representations Of The Altai-Sayan Turks", *Journal Of History*. №2 (93). 2019. s.9

27 Dilek İbrahim, "Kült Kavramı ve Söz Kültü", *Biliş, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 95, 2020. s.72

ağacı kesmek mümkün değildir. Tuva efsanesi “Yaşayan Su ve Yaprak Dökmeyen Ağaçlar”, yaratıcı tanrı Burgan-başı'nın kutsal asası ile kötü bir ruh olan Ara-Khoo'yu keserek Ay'ı ve Güneş'i belinden yuttuğunu anlatılmaktadır. Altay halkı, bir ağaç ile ona saygı duyan klan arasında görünmez bir yaşam bağlantısı olduğuna inanıyorlardır. Yani saygı duyulan bir ağaç ölürse, bu türden bir kişi de ölmüş demektir. Yaşlı bir ağacın düşmesi yaşlı bir kişinin ölümünün habercisiydi ve genç bir ağacın ölümü gençlerin ölümüyle ilişkilendirildi. Hakaslarda yaşlı bir insanın ruhunun yaşlı bir ağaçta, bir gencin ruhunun da genç bir ağaçta saklandığı fikri vardır. Rüya da düşen bir ağaç görmek, belirli bir klanın üyelerinden birinin ölümü anlamına gelmekte olup eğer ağaç gençse, o zaman genç adam öleceği düşünülmektedir. Ağacın hayatla ve insanın kaderiyle bağlantısı, Altay halkının sözlü halk sanatında da izlenebilir. Böylece, kahramanlık efsanesi Maadai-Kara'da²⁸ atalardan kalma kutsal ağaç sonsuz kavak kahraman Baatyr'ın doğum yeri olan Altay ülkesinin büyüklüğü ve zenginliği tasviri aracılığıyla ortaya çıkarmaktadır. Arkeolojik buluntular, Altay'ın eski nüfusunun cenaze törenlerinde ahşap mutfak eşyalarının önemini göstermektedir. Ak-Alakha-III mezarlığının L numaralı höyüğündeki mezarda bulunan ahşap kupa, Pazırık'ın iyi bilinen ahşap mutfak eşyalarındandır. Bu kupa iki leopar şeklinde yapılmış sapıyla dikkat çekmektedir.²⁹ Sayan-Altay Türklerinin (Altay, Tuva ve Hakasya) bakış açılarındaki aynı hikayeler yakın bir kültürel miras çağının korunmasıyla sonuçlanan ortak bir antik tarihle açıklanmaktadır. Dünya görüşü evrenselleri insanların dünyayı aynı şekilde deneyimlemelerine, değerlendirmelerine ve kavramalarına olanak tanıyan doğal ve tarihsel deneyimleri tarafından belirlenir. Her etnik grubun kendine özgü dünya görüşünü ifade ederek kendi dünya imajını oluşturduğu geleneksel kültürün dönüşüm koşullarında da ayırt edici özellikler vardır. Ayrıca Altay'da Burhanizm'in³⁰ ortaya çıkışı ve yayılması, Altay dünyasının resmini

28 Maaday Kara, Güney Sibiry'a'da yaşayan Altay Türklerinin önemli kahramanlık destanlarından biridir. Binlerce yıllık yaşam mücadelesinin iki neslin, yani yaşlı baba ve yaşamı sürdürecektir olan oğlun yaşamına sığdırılarak anlatıldığı destanda odak noktası, ölüm korkusu ve ölümsüzlük arayışıdır

29 N.O. Tadysheva, “Otrazheniye Kul'ta Dereva V Traditsionnom Mirovozzrenii Tyurkov Sayano-Altaya”, *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*, No.51, 2018. s.118-120.

30 Tuvallarda bu sözcük doğrudan Tanrı anlamında Moğollarda ise İyi Ruhları tanımlamakta kullanılır. Burkan olarak da söylenir. Daha sonraları Porhan (Porkan) biçimlerine de dönüşmüştür. Ayrıca Budizm ve Lamaizm dönemlerinde Buda'nın Türkçe karşılığı olarak yer alır. Buda, Budizmin kurucusudur. Türklerdeki ismi Burhan olarak geçer. Aslında varlıklı bir prens olduğu halde, hayatında ilk kez sarayın bahçesinden dışarıya çıkınca gerçeği aramaya başlamış ve kutlu bir ağacın altında düşünceye dalarak, orada erişmiştir. Daha sonra 1920'lerde Akyang (Ak Din) adı verilen bir dini hareketin adı da Burhancılık olarak ifade edilmiştir. Fakat Akyang'ın temeli Budacılıktan daha çok eski Şamanist gelenektir. Burada Burhan Beyaz adı ile koşan beyaz bir kişi görünümündedir. Sözcük (Bur/Burh) kökünden türemiştir. Bura

etkilemiştir. Huş ağacına hafif ağaç olarak özel bir tutum, cenaze ve anma törenlerinde ardıc kullanınının yasaklanması modern zamanlarda ağaç kültürünün temelinde arkaik animistik fikirlerin korunduğu sonucuna varılabilmektedir.³¹ Altay Halkı inançların da ağaçlar insanlar gibi canlı varlıklardır. Tıpkı insanlar gibi doğup büyüyüp ölürlerd. Bir kişi bir ağacın dalını kestğinde Altay inancına göre ağaç acı hissedip sızlanıp ağlayabilmekteydi. Ağaçlar insanların dilini anlayabiliyordu. İnsanlar gibi ağaçlar arasında güçlüler, zayıflar, gençler, yaşlılar gibi kategoriler bulunmaktaydı.³²

Anadolu da Ateş Kültünün Etkileşimi

Geleneksel Türk inancında orman ve ağaç, insan hayatında önemli bir etkiye sahip olan kutsal varlık olarak görülmektedir. Bilinen ilk Türk devleti olan Hun devrinden bu yana ağaç Türklerde kutsal olarak kabul edilmektedir. Emel Esin Hunların cenaze merasimlerinden bahsederken mezarın etrafında at ile yarışma ve ağaçlara ibadet gibi geleneklerin olduğuna dikkat çekmektedir.³³ Güney Sibiry ve Altay coğrafyasından başlayarak bugün içinde yaşadığımız Anadolu ya kadar ağaç inancı atalardan gelen bir gelenek olarak halen devam etmektedir. Türkler Orta Asya'dan Anadolu coğrafyasına göç ettikleri zaman özellikle Karadeniz, Ege ve Akdeniz bölgelerinde yeni bir yayılış alanı olan *Fagus orientalis* Lipsky ağaçları ile ilk kez karşılaşmışlardır. Bu ağacı daha önce bildikleri kayın (huş) ağacına benzetmişlerdir. Bu benzetmeden ötürü bu ağaçlara da kayın ağacı demişlerdir. Esasında ise Anadolu sahillerinde yetişen bu ağaç ile Türkistan coğrafyasın da yetişen kayın ağacı iki farklı ağaç cinsi olarak bilinmektedir. XIX. yy gelindiğinde iki ağaca da aynı isim verildiğini fark eden bilim insanları Türkistan da yetişen *Betula* cinsi kayın ağacını Huş ağacı olarak adlandırmaya başlamışlardır.³⁴

(geyik) vev Bur (iyi ruh) sözcükleriyle kökten gelir.[SUP][1][SUP] Geyik Moğollarda ve Türklerde kutlu sayılan bir hayvandır. Moğolcada aydınlanmışlık anlamını da içerir. Ak Yang içerisinde Ak Burhan, yaşlı, beyaz saçlı, ak sakallı, beyaz giyisili ve beyaz atlı bir adam olarak tarif edilir. Büyük bir ihtimalle moğolların mitolojisinde önemli bir rol oynayan yaşlı beyaz adam (Tsagan Ebugen) ve Türklerin mitolojisinde önemli bir rol oynayan Korkut Ata (Dede Korkut) ile de özdeşleştirilebilir. Ayrıca, Burhancılık (veya Ak Yang, Altayca: Ak Jang, batılı literatürde: Burhanizm) 1904 - 1930 yılları arasında Altay bölgesinde ortaya çıkmış olan, ve Rus emperyalizm'ine karşı, devrim özellikleri taşıyan dinsel ayaklanma.

- 31 Tadisheva Natalia O. S.S. Surazakov, "The Reflection Of The Tree Cult In The Traditional World Outlook Of The Turks Of The Sayan-Altai", *Scientific-Research Institute of Altaistics (Gorno-Altaysk, Russia), Bulletin of Tomsk State University. Story.* 2018. Number 51. s.123.
- 32 L.V. Kypchakova "K Voprosu o Kul'te Derev'yev u Altaytsev", "Filosofiya, Etika, Religiovedeniye", *Sibirskiy Pedagogicheskiy Zhurnal* 2006. 130-136 s.131-132.
- 33 Esin Emel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978. s.57.
- 34 Tanrıverdi Fuat, "Huşların (Betula L.) Doğanadolu Bölgesinde Doğal Yayılış Alanları Ve

Ural ve Altaylardan başlayarak Türkistan da geniş bir coğrafyaya yayılan Huş ormanları Eski Türk boyları tarafından kutsal sayılmıştır. Bugün Anadolu coğrafyasında bu kutsiyet pek çok gelenekte yerini korumaktadır. Orta Asya'da huş olarak bilinen büyük ağaçların mukaddes türü Anadolu'da ak ağaç da denilen Batula alba türüdür.³⁵ Bütün Türk dünyasında bir diğer dikkat çeken durum ise ışıklı taygaların kutlu ata ruhu ile birlikte zikredilmesi olayıdır. Anadolu coğrafyasında aynı şekil de kutlu ağaç ve korular ata ruhlarıyla birlikte anılmakta olup iyeli ağaçlara ışıkların inip kalktığı ve buraları sahiplenilen dedelerin ışık halinde birbirlerini ziyarette gittikleri efsanelere sık sık konu olmuştur. Ser Çoban ve Karadağ'daki Çam efsanelerinde aktarıldığına göre sedir, kayın, çam ve ardıç ağaçları özünde kutlu Türk askerleri ve komutanları olduğuna inanılmaktadır. İki ateş altında kalan askerlerin Tanrı tarafından ağaca çevrildiği ruhlarının da şehit mertebesi ile cennete gittiğine inanılmaktadır.³⁶ Türk hakları ağaçların türlerine göre farklı anlamlar yüklemişlerdir. Örneğin, çam ağacının kendisine sığınanları koruyup, gözetip, besleyerek bir nevi Tanrı görevi gördüğüne inanmışlardır. Türklerin Bozkurt efsanesine göre, Kurt ulu çam ağacının dibine emanet edilen bebeği sütüyle beslemiştir. Bu bebeğin ulu çam ağacının dibine bırakılması tesadüf olarak görülmemektedir. İnanişe göre, ağacın altında Tanrı'ya emanet edilmiş Tanrı da kutlu hayvan Bozkurt'u göndererek çocuğu beslemiştir.³⁷ Fıstık çamı (möş, köknar, küyner) ile ilgili farklı farklı efsaneler ise Böğü Tegin'in devrinden başlayarak Anadolu'ya kadar yaşaya gelen inançlardır. Tanrı ruhu taşıyan bu ağaçlar dileklerin kabul edildiği yerlerdir. Kadını temsil edip ve çocuk ruhlarının yaşadığına inanmışlardır.³⁸ Bir diğer önemli ağaç ise ardıç ağacıdır. Ardıç ağacı, yaprağını dökmeyen bir ağaç olarak bilinmektedir. Ardıç, gerek dağ başlarında olsun gerek ise kaya başlarında tek tek biten bir ağaç türüdür. Ardıç ağacının Tanrı tarafından dikildiği inancı bugün Anadolu'da bile hala yaşamaktadır. Ardıç dalının kesilmesi ya da koparılması yasağı Anadolu'da oldukça yaygındır. Altaylılar dağ geçitlerinden geçerken ardıçtan aldıkları dalı yakarak tütsülerler ve şeytani ruhlardan koruduğuna inanarak huzur içinde yollarına devam ederlermiş. Bu kadim ağaç Anadolu'da çeşitli hastalığın tedavisinde kullanılması ön plana çıkan özelliklerdendir. Örneğin, kaşıntı ve uyuz tedavisi için ardıç katranı yapılıp içilmektedir. Türkler arasında kutsallığı kabul gören bir diğer ağaç

Peyzaj Mimarisinde Kullanılış Olanakları Üzerinde Bir Araştırma", s.85.

35 Ergun Pervin, *Türk Kültüründe Ajaç Kültü*, s.196.

36 Ergun Pervin, *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler*, Kömen Yayınları, Konya, 2019. s.30.

37 Ergun Pervin, *Türk Kültüründe Ajaç Kültü*, s.211.

38 Ergun Pervin, *Türk Kültüründe Ajaç Kültü*, s.214.

Meşe ise Anadolu’da pelit, palamut diye anılan bir ağaç türüdür.³⁹ Anadolu bilindiği üzere söğüt adı verilen pek çok yer vardır. Osmanlı beyliğinin kalbi de bilindiği üzere Söğüt’tür. Söğüt’e adını veren ağaç da mutlaka kuşkusuz kutsal ağaçtır. Ağacın manevi önemine yönelik bir diğer örnek ise, Osmanlı Devleti’nin kurucusu Osman Gazi’nin rüyasına giren bir ağaç da Osmanlının yayılıp geniş bir coğrafya hâkim olacağının işareti olmuştur

Anadolu’da pek çok halklar arasında kutsal ağaçları kesmenin uğursuzluk getireceğine inanılmıştır. Kutsal kabul edilen ağaçlara çaput bağlayıp dilek dilenmektedir. Zamanla ağaçlara, kayalara, sulara ritüellerde bulunmak İslamiyet’te şeriklik olarak kabul edilmiştir. İslam inancına aykırı olduğu için bu tür ritüellere mücadele edilmiştir. Ancak Altaylarda, Tuva’da, Hakasya’da, Yakutistan’da bu uygulamalar sıkça görülmektedirler.⁴⁰ Anadolu’da, ağaç kültürüyle ilgili inanış ve uygulamaların ata kültürü, dağ kültürü, su kültürü ile bağlantılı olduğunu görülmüştür. Ağacın etrafında yatırırların bulunması atalar kültürü, ağacın tepe başlarında olması dağ kültürü, ağacın su kenarı ya da yakınında olması su kültürü ile ilişkilendirilmektedir.⁴¹ Kafkas halklarının kültüründe de aynı durum söz konusu olmuştur. Anadolu halklarında olduğu gibi onlarda da su kültürü, ateş kültürü, dağ kültürü, ağaç kültürü, ortak mitolojik geçmişten hareketle izah edilebilmiştir. Bu kültürlerin eski Türk inanç sistemi ile örtüşmesi ile birlikte bozkır medeniyetlerine dayandırılması en uygun izah şekli olmuştur.⁴² Türk mitolojisinin, kültürleri ve eski Türk inançlarının yanı sıra ilahi dinler tarihi açısından da ağacın yeri oldukça mühimdir. Antik Türklerde yaşam ağacı olarak bilinen Tuba ağacının, hayat çizgisinin ve insanın şansının iyi olmasının da oldukça mühim rolü vardır. Tuba ağacının yeryüzünde yaşayan insan sayısı kadar yaprağı olduğuna inanılmaktadır. Eğer bir kişi ölürse de ağaçtan bir yaprak düştüğüne inanılmaktadır.⁴³ Yine Türk ve Moğol toplumlarına bakıldığında mezarların ağaç altına yapıldığı veya mezarlara ağaç dikildiği bilinmektedir. Günümüzde ise benzer inanışların Anadolu da Müslüman Türkler arasında da yaygın olarak görülmesi dikkat çekmektedir. Anadolu halkının mezarın ayak veya baş kısmına çam veya selvi ağaçları dikme geleneğini ağacın ruhani olarak Türkler arasındaki etkini göstermektedir.⁴⁴ Yas tutulmasına dair dikkat çeken bir örnek ise Beydili

39 Ergun Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, s.225-227-235.

40 Kalafat Yaşar, *Halk İnançlarından Mitolojiye 1*, Berikan Yayınları, Ankara,2009. s.29-30.

41 KAYA Muharrem, “Eski Türk İnanışlarının Türkiye’deki Halk Hekimliğinde İzleri”, *Folklor Edebiyat Dergisi*, C.7, S.25. Ankara, 2001. s.207.

42 Kalafat Yaşar, *Anadolu Türk Mitolojisinden Yapraklar 1*, Berikan yayınevi, Ankara,2016. s.18.

43 Gürsoy Ülkü, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* , 61/ 2012. 43-54. s.47.

44 Işık Ramazan, “Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar ve Bunlara Bağlı Kültler”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9:2 (2004), ss.89-106. s.96.

ve Barak Türkmenlerinde düşmanı tarafından öldürülen birisi gömüldükten ölen şahsın elbiseleri insan iskeleti gibi yapılmış bir ağaca giydirilip silahı ise atının eyerine asılarak bu ağacın ölünün atına bindirilerek şahsın mezarına getirilerek ağıtlar yakılıp yas tutulmasıdır.⁴⁵ Yine Beydili Türkmen kültür coğrafyasında Murt Ağacı kutsal kabul edilmiştir. Murt ağacının dalları kırılmaz, taş atılmaz, üzerine çıkılmazdı. Genellikle bu ağaçlar mezarların başına dikilmektedir.⁴⁶ Ayrıca yine Adana Karaisalı bölgesinde de Murt ağacının mezarlara ekilmesi yaygın olarak görülmektedir. Ayrıca doğa olaylarından yıldırımın Anadolu halklarında ayrı bir kutsiyeti vardır. Yıldırım çakınca belirli dualar okunarak gökten geldiğine inanılmaktadır. Örneğin Tunceli'de yıldırım çarpması ile yanmış kurumuş ağaç kutsal kabul edilmiştir. Bu ağaca kimse dokunmaz. Yıldırım çarpması ile yanan ağaçların kütükleri özel hanelerde veya kutsal mekân olarak ziyarete açılmıştır. Halk bu türden yerleri kutsal göyerek ziyaretlerde bulunmaktadır.⁴⁷

Sonuç

Türk haklarında genel hatları ile bakılarak ağaç kültü değerlendirildiğinde ağacın yaşam kaynağı olarak önemli rol üstlendiği görülmektedir. Altaylılar ve Sibirya'nın Türkçe konuşan diğer halkları dağlar, nehirler, göller, şifalı sular, ağaçlar gibi doğadaki nesnelerin ruhu olduklarına dair fikirleri bulunmaktaydı. Aynı fikir olgusu Anadolu halklarında da görülmektedir. Anadolu'da birçok topluluklar arasında kutsal ağaçları kesmenin talihsizlik getireceğine inanılmıştır. Kutsal kabul edilen ağaçlara çaput bağlayıp dilek dilenerek ağaçlara, kayalara, sulara ritüellerde bulunulmuştur. Değişen zaman ile İslamiyet'in etkisi ile bu ritüeller şirk olarak kabul edildiği için inançlarda esnemeler olmuştur. Fakat Altay haklarında bu durum tam tersi olarak devam etmektedir. Günümüzde de ağaç kutsallığı ve ritüelleri Altay, Sibirya halklarında halen varlığını korumaktadır. Çalışma da Altay hakları ve Anadolu halkları arasındaki ağaç kültü etkileşimlerini ve bu kültürün tarihsel gelişimini kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Ağaç Kültü hem Altay hakları hem de Anadolu Türkleri için doğanın kutsal bir parçası olarak hem toplumsal hem de dini bağlamda merkezi bir öğe olmuştur. Ağaç kültürünün Altaylardan başlayarak Anadolu da dahil olmak üzere Tuna'ya kadar Türk kültür kuşağı çevresinde tıpkı bir düğüm gibi hakları birine bağlamıştır. Ağaçların hem Altaylar hem de Türkler için doğa ile bağlantıyı simgeleyen

45 Kalafat Yaşar, *Türk Halk İnanmalarından Hayvan Üslubu'nda Mitolojik Devridayım I*, Berikan yayınları, Ankara, 2013. s.155.

46 Kalafat Yaşar, *Türk Kültürlü Halklarda Orta Asya'dan Ortadoğu'ya İnanç Göçü*, Berikan Yayınları, Ankara, 2011. s.162.

47 Kalafat Yaşar, *Gregoryen Türklerde Halk İnançları*, Berikan yayınevi, Ankara, 2012. s.74.

kutsal varlıklar olduğu sonucu net olarak ortaya çıkmaktadır. Ağaç kültü, Türk halklarının tarihsel olarak doğayla barış içinde yaşama arzusunun bir ifadesi olmuştur. Ağaçların, insan yaşamı ve doğayla olan bağları güçlendiren kutsal semboller olarak kabul edilmesi, bu kültürün zenginliğini ve evrenselliğini göstermektedir.

Kaynakça

- Banarlı Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar, Devlet Kitapları*, “Milli Eğitim Basımevi”, İstanbul, 1983.
- Dilek İbrahim, “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, *Biliş*, 95, 2020.
- Ekeeva E.V, Belekova E.A. “Kultovaya Atributika v Traditsionnom Mirovozzrenii Altaytsev”, *Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Altay Byudzhetnoye Nauchnoye Uchrezhdeniye Respubliki Altay «Nauchno-Issledovatel'skiy Institut Altaitskiy Im, S.S. Surazakova, Gorno-Altaysk*, 2018. 1-120.
- Ergun Pervin, *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler*, “Kömen Yayınları”, Konya, 2019.
- Ergun Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, “Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları”, Ankara, 2004.
- Eröz Mehmet, “Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik-Bektaşilik”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1992.
- Esin Emel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, “Edebiyat Fakültesi Matbaası”, İstanbul, 1978.
- Esin Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, “Kabalıcı Yayınevi”, 1979.
- Gökalp Ziya, *Türk Medeniyet Tarihi, Bilge Kültür Sanat*, İstanbul, 2019.
- Gömeç Saadetin, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/33 2003. 79–104.
- Gürsoy Ülkü, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 61, 2012. 43-54
- Işık Ramazan, “Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar ve Bunlara Bağlı Kültler”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2 2004. 89-106.
- İnan Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, “Türk Tarih Kurumu”, Ankara, 2015.
- Kalafat Yaşar, *Türk Halk İnanmalarından Hayvan Üslubu'nda Mitolojik Devri-dayım I*, “Berikan yayınları”, Ankara, 2013.
- Kalafat Yaşar, *Anadolu Türk Mitolojisinden Yapraklar I*, “Berikan yayınevi”, Ankara, 2016.
- Kalafat Yaşar, *Gregoryen Türklerde Halk İnançları*, “Berikan yayınevi”, Ankara, 2012.
- Kalafat Yaşar, *Halk İnançlarından Mitolojiye I*, “Berikan Yayınları”, Ankara, 2009.
- Kalafat Yaşar, İ. M. V. Noyan Güven, “Altay Türk Halk İnançlarından Anadolu'ya Dair Bazı Tespitler”, *Arış*, VI /2011, 60-75.
- Kalafat Yaşar, *Türk Kültürlü Halklarda Orta Asya'dan Ortadoğu'ya İnanç Göçü*, Berikan Yayınları, Ankara, 2011.
- Kaya Muharrem, “Eski Türk İnanışlarının Türkiye'deki Halk Hekimliğinde İzleri”, *Folklor Edebiyat Dergisi*, 7/25. Ankara, 2001.

- Korkmaz Zeynep, “Eski Türklerdeki Ağaç Kültünün İslami Devirlerdeki Devamı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Belleten*, 2003, I, Ankara, 2006.
- L.V. Kypchakova “K Voprosu o Kul'te Derev'yev u Altaytsev”, “Filosofiya, Etika, Religiovedeniye”, *Sibirskiy Pedagogicheskiy Zhurnal*, 2006. 130-136
- N.O. Tadysheva, “Otrazheniye Kul'ta Dereva V Traditsionnom Mirovozzrenii Tyurkov Sayano-Altaya”, *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*, 51, 2018. s.119-120.
- Of The Altai-Sayan Turks”, *Journal Of History*, 2/93, 2019.
- Ögel Bahaeddin, *Türk Mitolojisi II*, “Türk Tarih Kurumu”, Ankara, 2014.
- Roux Jaun Paul, *Türk Mitolojisi*, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), “Bilge Su Yayınları”, Ankara, 2012.
- Tadisheva Natalia O. S.S. Surazakov, “The Reflection Of The Tree Cult In The Traditional World Outlook Of The Turks Of The Sayan-Altai”, *Scientific-Research Institute of Altaistics (Gorno-Altaysk, Russia), Bulletin of Tomsk State University. Story*. Number 51, 2018.
- Tadysheva N, “Sacred Triad Of Fire-Milk-Tree: Religious And Mythological Representations Of The Altai-Sayan Turks”, *Journal Of History*, 2 (93). 2019. s.9
- Tanrıverdi Fuat, “Huşların (Betula L.) Doğu Anadolu Bölgesinde Doğal Yayılış Alanları ve Peyzaj Mimarisinde Kullanılış Olanakları Üzerinde Bir Araştırma”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 8/1, 1977.
- <https://nbra.ru/resursy/ekologiya/etnoekologiya/185-kult-dereva> 05.02.2024.

